

МІГРАЦІЯ І РОЗСЕЛЕННЯ ПЕЧЕНІГІВ ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ–Х СТОЛІТЬ

Анікєєв Д. О.

Початковий етап формування сучасних народів Центральної та Східної Європи, які залюднювали протягом доби раннього середньовіччя землі, прилеглі до степової смуги Європейського континенту, характеризують процеси поліетнічної та полікультурної інтеграції. Дієвим компонентом згаданих процесів були азіатські кочовничі етнічні спільності, пробування яких на землях згаданих регіонів Європи було наслідком тривалих міграцій у західному напрямі, які починалися зі степів Приуралля та Заволжя. Дана обставина обумовлює пріоритетність досліджень етноісторичних процесів, що відбувалися у степовій смузі Європи протягом означеної історичної доби. Зважаючи на те, що дані міграції були тривалими у часовому вимірі, під час пересувань в середовищі кочівників відбувалися суттєві етносоціальні зміни, що являли собою вагомі чинники подальших інтеграційних процесів, які відбувалися в Східній та Центральній Європі за участю кочівників. Дослідження визначеної нами проблематики має відбуватися з урахуванням тієї інформації про кочівників степів Південно-Східної Європи, яка наведена у творах учених-географів Арабського халіфату ІХ–Х століть. Ця обставина потребує виявлення означень різних кочових етнічних спільностей у творах зазначених арабських географів, що надасть можливість простежити початкові етапи формування етносів Центральної та Східної Європи.

Особливо проблемним у цьому зв'язку є виявлення семантики етноніму, який в арабських писемних документах доби раннього середньовіччя означає кочову людність печенігів. У європейській орієнталістиці дана проблематика опрацьовувалася у контексті дослідження етнічного походження та етногенезу цієї людності. У науковій праці російського сходознавця-семітолога Д. Хвольсона, яка складалася із фрагментів текстів, російського перекладу та коментаря повідомлень Ібн Руста про етноси Східної Європи, аналізу відомостей про печенігів приділялася окрема увага [Хвольсон 1869]. Втім, оскільки печеніги не були предметом спеціального дослідження цього вченого, він не ставив собі за мету

простеження міграційних процесів у середовищі цих кочівників. Російський номадолог П. Голубовський проаналізував лише окремі фрагменти текстів арабських писемних джерел про печенігів, а головну увагу приділив аналізу давньоруських та візантійських хронік і літописів [Голубовский 1884]. Німецький сходознавець Й. Маркварт на засадах урахування великої кількості джерельного матеріалу дослідив проблеми етногенезу різних етносів взагалі, і кочових зокрема [Marquart 1903]. Однак через помилковість методологічних настанов дослідженню Й. Маркварта властиві суб'єктивізм гіпотез та певна довільність ототожнень у поєднанні з гіперкритицизмом і безпідставністю кон'єктур. Російський арабіст В. Бартольд, як і англійський сходознавець російського походження В. Мінорський, на предмет відомостей про печенігів зробили текстологічний аналіз лише одного джерела, а саме, анонімного персомовного географічного твору “Краї світу” [Бартольд 1973; Minorsky 1937]. Хоча коментар перекладу тексту, здійснений цими дослідниками, являв собою детальний аналіз усіх етнонімів і топонімів, що містяться в названому творі, але власне печеніги не були метою їхнього дослідження. Вони згадуються лише у контексті аналізу повідомлень про інші етноси Східної Європи. Радянський арабіст Б. Заходер поєднав велику групу повідомлень арабських писемних джерел про Східну Європу у “Каспійський звід” [Заходер 1967]. Однак головним завданням цього дослідника було виявлення загальної для багатьох арабських авторів IX–X століть інформації про кочовий етнос печенігів. Сучасний російський арабіст Т. Калініна також опрацьовує проблематику виявлення семантики етнічних назв “баджанак”, але головну увагу приділяє, передусім, виявленню меж території мешкання печенігів у згаданому анонімному творі “Краї світу” [Калініна 2009]. Таким чином, спеціального дослідження міграцій печенігів у творах арабських географів доби раннього середньовіччя донині не відбулося. Саме тому у пропонованому дослідженні як мету ми визначаємо виявлення семантики самоназви печенігів та встановлення етапів їхньої міграції за звістками, наведеними у творах учених-географів Арабського халіфату означеної історичної доби.

Найдавнішою за часом свого походження арабською звісткою про печенігів є розповідь під назвою “Країна мадярів”, що міститься в повідомленні анонімного мандрівника другої половини

IX ст. про людності Центральної та Східної Європи. Це повідомлення наведене у сьомій частині компілятивної праці “Книга дорогих цінностей” географа початку X ст. Абу ‘Алі Ахмада ібн ‘Умара ібн Руста. Дійсно, згаданий арабський мандрівник другої половини IX ст. здійснив подорож від північного узбережжя Каспійського моря рікою Волгою, й далі – сухопутним шляхом, через територію Київської Русі, до володінь Святополка I Великоморавського. Він визначив положення території мешкання описаних ним людностей, у меншій або більшій їх віддаленості від країни печенігів. Арабський автор назвав відстань від землі хозарів до землі печенігів у десять днів шляху, тобто приблизно 350 км [Ibn Ruste 1892, 143]. Країна, що знаходилася поміж цими землями, в уявленні вченого є лісистою і багнистою [Ibn Ruste 1892, 142]. В іншому фрагменті повідомляється про те, що хозари здійснюють походи проти печенігів, бургаси також провадять напади на володіння останніх. Вірогідним є те, що Ібн Русте описує прабатьківщину печенігів, адже саме з ними межували володіння країни мадярів, тобто “ал-Маджгарійя”. Текстологічний аналіз згадок Ібн Руста засвідчує збереження родового характеру семантики самоназви мадярів, в умовах, коли останні являли собою кочове населення межиріччя Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю. Саме тому в цьому текстовому фрагменті йдеться про період, що передував витісненню печенігами угорського кочового етносу із зазначеної території.

Чітку локалізацію первісного регіону мешкання печенігів можна знайти у творі візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (908–959), під назвою “Про управління імперією”. Цей автор повідомив про міграцію цієї людності до Європи, використовуючи термін “пачінакіти”. У Костянтина Багрянородного зафіксована також інша форма написання цього етноніму, а саме “пачінакаї” [Moravcsik 1983, 247–248]. Дана графіка написання досліджуваного етноніму набула широкого розповсюдження у візантійській писемній традиції і перетворилася на звичайну для позначення печенізьких племен. Східні форми написання можна спостерігати також в інших мовах, зокрема в латинській /Pizenaci/, вірменській /Pacinak/, грузинській /Pač’anig/, осетинській /Bedžänäg/ [Moravcsik 1983, 249]. Отже, термін, що аналізується, являє собою візантійське відтворення самоназви досліджуваної кочової людності. Згідно з відомостями Костянтина VII Багря-

нородного, місцем первісного пробування “пачінакітів”, тобто печенігів, була територія, розташована поміж ріками, які зветься “Атил” та “Теїх”, тобто поміж Волгою та Уралом, яка межувала із землями, залюдненими хозарами та гузами [Багрянородний 1991, 154–155]. Отже, виявляється йдеться про східних печенігів, які залишались на території свого первісного розселення після відходу решти цієї людності на захід.

У анонімному перськомовному трактаті X ст., названому “Худуд ал-’Алам” або “Книга меж світу зі сходу до заходу”, звістки про печенігів містяться у двох розділах: у 20-му розділі описуються тюркські печеніги і територія їхнього первісного розселення, а у 47-му розділі означений новий ареал мешкання останніх, які звалися хозарські печеніги. У досліджуваному писемному документі спочатку, безумовно, відображується ситуація до 893 р., коли тюркські печеніги воювали із сусідами, що дозволяє зробити висновок про їхню відносну самостійність. В “Худуд ал-’Алам” відсутнє чітке описання кордонів мешкання тюркських печенігів. Анонімний автор не згадав про те, що територія проживання цієї людності сягала межі частини “населеної чверті Землі”, а порівняння з кімаками засвідчує про пробування їх на досить холодній території [Hudud 1937, 101].

У 44-му розділі досліджуваного писемного документу описується розташування на схід від русів так званих “Печенізьких гір” [Hudud 1937, 159]. Імовірно є те, що названий топонім означає Уральські гори або західні відроги цього гірського пасма. У 6-му та у 43-му розділах згадується про те, що ріка болгар, під назвою Ітіль, відділяє тюркських печенігів від буртасів, під якими автор “Худуд ал-’Алам”, зазвичай, мав на увазі волзьких болгар. У 20-му розділі буртаси згадуються на схід від печенігів, а західними сусідами гузів названі тюркські печеніги [Hudud 1937, 101]. Отже, виявляється, що територія мешкання печенігів простягалася від Уральських гір до правого (західного) берега Волги. Згідно із 44-м розділом тексту загадкова ріка “Рута”, що тече на захід, бере свій початок із гір, розташованих на кордоні між печенігами, мадярами і русами [Hudud 1937, 159]. Дану звістку доцільно пояснити уявленням автора про перебування печенігів та мадяр на південний захід від вигину Волги. Вірогідним є те, що ріка “Рута” являла собою кордон поміж печенігами і русами. Вважається, що названий гідронім означає реальний ландшафтний об’єкт, напев-

не, верхів'я Волги, Оки або Дону [Калинина 2009, 35]. Отже, у згаданих розділах твору регіон мешкання печенігів локалізований на територіальному просторі, означеному поміж Уральськими горами і рікою Волгою.

Другий етап міграції досліджуваної людності являв собою переселення тюркських печенігів із первісного регіону мешкання до степів Північного Причорномор'я. Цей процес відбувався під тиском тюркомовних племен гузів, що вирушили наприкінці IX ст. з Приуралля і басейну річки Сирдар'ї до Східної Європи [Голубовский 1884, 18]. При цьому, печеніги залюднювали землі, суміжні з територією Хозарського каганату [Артамонов 1962, 336]. Прагнучи послабити тиск з боку печенігів, хозари уклали союзну угоду, внаслідок чого печеніги змушені були відійти на захід, витіснити угрів з Донсько-Дунайського межиріччя і опанувати степову смугу Північного Причорномор'я. Про той час, коли відбулася дана подія, Костянтин Багрянородний повідомив двічі, а саме як таку, що відбулася за 50 та за 55 років до того часу, коли він писав свій твір. Оскільки його твір був написаний у 948 р., то виявляється, що ця подія мала місце близько 894 або 899 р. Повідомляється і про те, що територія розселення печенігів у степовій смузі Північного Причорномор'я знаходилася на відстані у п'ять днів шляху до земель хозарів і огузів, у шість днів шляху до земель аланів та десять днів шляху до території мешкання мордви. Окрім цього візантійський автор пояснює, що після відходу мадярів з “*Atıl közöt*”, тобто “межиріччя”, у даному випадку – межиріччя Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю, печенізькі володіння поширилися у західному напрямку, на землі, що простягалися від нижньої течії Дунаю до міста Саркел, яке являло собою хозарську фортецю на р. Дон. Отже, до середини X ст. територія мешкання печенігів простягалась від середньої частини Карпат, до вигину Дніпра. Через землі “Печенегії” протікали Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут і Сирет [Багрянородний 1991, 171].

У 47-му розділі “Худуд ал-'Алам” є звістки про той регіон, де печеніги перебували протягом 889–893 рр., тобто про землі Приазов'я. Зокрема, повідомляється про те, що “Хозарські гори” розташовані на південь від осель хозарських печенігів. Згідно з уявленням автора досліджуваного твору, дане гірське пасмо являє вододіл Волги і Дону та межу, що відокремлює на сході хозарських печенігів від хозарів. На півдні хозарські печеніги межують з ала-

нами. Згадка про “Море гузів”, що знаходиться на захід від осель хозарських печенігів, є уявленням про конфігурацію північно-східного вигину Чорного моря. На півночі і частково на заході “Мірват” називається у якості сусідів хозарських печенігів [Hudud 1937, 160]. Семантика цього етноніму поширюється на мадярів [Бартольд 1973, 542]. Наведені повідомлення відображують ситуацію, що мала місце приблизно у 900 р., коли на короткий термін мадяри відтіснили печенігів від болгар. У всякому разі, доцільно припустити, що печеніги після того, як мадяри відійшли з “Леведді”, тобто території між Волгою і Доном, підтримували зв’язок з останніми, доки печеніги знов не атакували їх і витіснили до нової території, розташованої поміж Дніпром і Серетом. Тому поступово саме під час того періоду мадярської міграції, коли вони займали територію “Atıl közöt”, автор “Худуд ал-’Алам” згадує їх у якості західних сусідів хозарських печенігів.

Географ X ст. Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі у творі “Книга шляхів та царств” зазначає, що “різновид тюрків, званих печенігами, був витіснений зі своєї землі, і розташувався між хозарами та Візантією” [al-Istakhri 1870, 10]. Також цей арабський географ згадує печенігів у контексті інформації про інший споріднений тюркомовний етнос, а саме – про башкирів. Згідно з цією інформацією, “басджірт”, тобто башкири, поділяються на два види. Один вид мешкає поблизу від гузів та володінь Волзької Болгарії, якій вони підкоряються. Інший вид башкирів межує з печенігами. Останніх ал-Істахрі вважав за тюрків, які є сусідами Візантійської імперії [al-Istakhri 1870, 225]. Отже, одна частина башкирів залишалась на сході, у той час, як друга їхня частина мешкала на території, що була суміжною з печенігами та з Візантією. Ймовірно є те, що під останніми розумілися мадяри. Щодо печенігів, то вони називаються сусідами мадярів і Візантії. Відстань від землі печенігів до землі башкирів складала десять днів шляху [al-Istakhri 1870, 227].

Наступник ал-Істахрі Абу ал-Касим (Мухаммад) Ібн Хаукал ан-Нисибі у своєму творі, що відомий під назвами “Книга шляхів й царств” та “Книга картини Землі”, означив печенігів етнонімом “баджнак”. Інформація про дану людність наведена у переліку етносів після згадок про “ар-рус”, “ат-турк” та “ас-сакаліба”. Оскільки вони презентовані Ібн Хаукалем як такі, що їх землі межують з землями хозарів та болгар, слід припустити, що йдеть-

ся про другий етап міграції досліджуваної кочової людності [Ibn Naukal 1873, 78]. Окрім цього, повідомляється, що на півночі Візантія межує з областями “ал-баджанакійя” та “басджірт”, тобто печенігів і башкирів [Ibn Naukal 1873, 133]. До того ж, у творі Ібн Хаукаля наведений аналогічний з ал-Істахрі сюжет щодо двох різновидів башкирів [Ibn Naukal 1873, 285].

У “Записці” мандрівника X ст. Ахмада ібн Фадлана ібн ал-Аббаса ібн Рафіда ібн Хаммада міститься згадка про печенігів, які “бідні у протилежність до гузів” [Кестлер 2006, 312]. Даний писемний документ являє собою свідчення очевидця, написане у 922 р., тобто вже після міграції печенігів із своєї прабатьківщини на захід. Тому, на наш погляд, місце проживання цієї людності належить сконцентрувати у Заволжі. Інший арабський мандрівник і географ X ст. Абу Дулаф Міс’ар ібн ал-Мухалхіл ал-Хазраджі ал-Йанбу’ї відвідав двір Саманіда Насра II ібн Ахмеда (301–331/914–943), того самого, під час правління якого Ібн Фадлан відвідав Середнє Поволжя. Близько 331/942 р., коли у Бухарі побувало китайське посольство, Абу Дулаф супроводжував його. Тому він відвідав Середню Азію, східний Туркестан, Тибет, а згодом через Китай подорожував до Індії, і звідти, через Сіджістан, повернувся до мусульманських країн. Під час цієї подорожі мандрівник деякий час перебував у країні печенігів. Він звернув увагу на той факт, що печеніги ведуть війни між собою, вживають як їжу лише просо, і нікому не сплачують данини. Довжину їхньої землі він визначив у дванадцять днів шляху і повідомив, що країна печенігів простягається до землі слов’ян [Abu Dolef 1845, 8, 33]. Ми вважаємо за ймовірне, що згаданий арабський мандрівник відвідав первісне місце мешкання печенігів, а саме регіон, розташований поміж Уралом і Волгою. Тому можна припустити, що лише певна частина печенігів відійшла до степів Північного Причорномор’я. Решта цієї людності не залишила своєї прабатьківщини.

Багато питань щодо ідентифікації етноніму печенігів містять згадки, що наведені у творах ученого-адіба середини X ст. Абу ал-Хасана Алі ал-Масуді. Зокрема, у його праці “Книга попередження й перегляду” є розповідь про збройне вторгнення на територію нижньодунайських володінь Візантійської імперії союзу кочових племен, яке відбулося після 320 / 932 р. Зважаючи на те, що головним об’єктом цього вторгнення було місто Валандар, яке ото-

тожнюється дослідниками з селищем Дебелтос, що знаходиться поблизу від сучасного болгарського міста Бургас, належить уважати, що ареною бойових дій під час даної історичної події були землі, розташовані на південь від дельти Дунаю [Miquel 1975, 308]. Отже, згадані кочівники вторгнулися на ці землі з території буджакського, тобто печенізького, степу, що розташовувався на північ від дельти Дунаю. Щодо самоназви тих племен, які входили до складу досліджуваного об'єднання кочівників, то ал-Масуді згадав, що до цього союзу входили чотири племінні угруповання, два з яких мали самоназви печенігів, тобто “баджанак” й “баджна”, а два інші названі відповідно “баджгірд” та “нукарда” [Al-Masudi 1894, 180]. Щодо першого з названих етнонімів, то він є самоназвою башкирів, які на початку IX ст. оселяли землі, що простягалися від Середнього Прикам'я до Приуралля. Перебування башкирів у Подунав'ї, на нашу думку, могло бути спричинене рухом на захід мадярів, до якого були залучені деякі сусідні мадярам та кривні їм племена башкирів. Отже, можна впевнено співвіднести другий етнонім, а саме “ан-Нукарда”, з самоназвою угрів-огурів, наведеною в спотвореній арабській передачі. Після відходу мадярів із межиріччя Нижнього Дніпра і Нижнього Дунаю під натиском печенігів, ця етнічна спільність перебувала на території, прилеглій до печенізьких володінь із заходу [История Венгрии 1971, 92–93]. Тому ми вважаємо, що були можливі сумісні напади деяких окремих печенізько-мадярських племінних угруповань на придунайські володіння Візантійської імперії.

В іншому творі ал-Масуді – “Золоті луки і родовища коштовностей”, йдеться про чотири народи “ат-Турк”, володіння яких межують із країною хозарів. Одним із цих народів поряд із “йаджна”, “баджгірд” і “нукарда” були “баджнак”. Останніх можна ідентифікувати із печенігами [Masoudi 1864, 59]. Ал-Масуді повідомив про війни між печенігами і візантійцями, що відбувалися близько 935 р., імовірно, по інший бік Дунаю. При цьому вказується на те, що країна печенігів знаходиться на захід від земель хозарів.

Слід зазначити, що печеніги на цей час знаходились на так званій табірній стадії кочування, яка у суспільстві номадів відповідає періоду військової демократії. У цей період номади кочують великими угрупованнями, очолюваними родоплемінною верхівкою. При табірному кочуванні у номадів відсутні постійні стійбища. Саме тому майже не можливо прослідкувати кочівни-

ків цього етапу розвитку археологічно. З цього часу залишилися тільки окремі курганні поховання [Князький 1996, 34].

У зв'язку з цим писемні джерела є єдиним інструментом реставрації суспільно-політичного устрою кочових племен. Інформація, наведена в творах учених Арабського халіфату IX–X століть, певною мірою, є також обмеженою. Саме тому нам необхідно залучити до аналізу відомості Контянтина Багрянородного. Згідно з останнім, “Пачинакія” розділена на вісім “фем” на чолі зі своїми архонтами. Надалі наведені відомості про самих архонтів печенігів та про порядок наслідування влади у печенізьких “фемах”. Повідомляється, що влада у фемах переходить до двоюрідних братів, тому що за давнім звичаєм правителі печенігів не мали права передавати свою владу дітям або братам, щоб не було монополії одного роду [Багрянородный 1991, 157]. Окрім того, ніхто сторонній не міг стати архонтом. При цьому вісім фем розділяються на сорок частин і мають архонтів нижчого розряду [Багрянородный 1991, 155]. Отже, організація печенізького суспільства носила патріархально-родовий характер. Їхні об'єднання являли собою старовинні роди, кількість їх доходила до сорока, і які очолювались архонтами нижчого розряду – родовими старійшинами, а їхні об'єднання склали великі орди, звані “фемі”. Останні очолювались родоплемінними архонтами – вождями, ханами.

Таким чином, досліджувані арабські писемні джерела відображають два етапи міграції печенігів: первісний, що охоплював часи перебування цієї людності у Волзько-Уральському регіоні, і другий, що настав після опанування печенігами Дунайсько-Донського межиріччя. Семантика етноніму, що означає печенігів, поширюється на обидва названі територіальні простори. В окремих випадках має місце контамінація відомостей про територію мешкання печенігів. Інформація є достовірною і адекватною етноісторичним процесам, що відбувалися у степовій смузі Східної Європи. Особливого значення набуває у кожному випадку виокремлення тієї частини інформації, в якій йдеться саме про печенігів. Є необхідність комплексного дослідження документів різного походження задля реставрації суспільно-історичних відносин у середовищі цих номадів.

На наш погляд, результати даної наукової розвідки можуть бути використані для дослідження міграційних і асиміляційних процесів у середовищі кочівників, і, як наслідок, розуміння

особливостей формування осілих етносів у Центральній Європі. Виявлення саме двох, а не типових для номадів трьох, етапів міграції печенігів дозволить відтворити механізм етноісторичних процесів кочівників на території Південно-Східної і Центральної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М. И. История Хазар.* Ленинград, 1962.
- Бартольд В. В. Работы по источниковедению.* Т. VIII. Москва, 1973.
- Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.* Киев, 1884.
- Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе (Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне).* Т. 2. Москва, 1967.
- История Венгрии.** Т. I. Москва, 1971.
- Калинина Т. М. “Худуд ал-Алам” о границах печенегов // XIII Сходознавчі читання А. Кримського.* Київ, 2009.
- Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие.* Санкт-Петербург, 2006.
- Князький И. Русь и степь.* Москва, 1996.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей.** Текст, перевод, комментарий. Москва, 1991.
- Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея.* Санкт-Петербург, 1869.
- Abu Dolef Misaris ben Mahalhal, de itinere asiatico commentaries.** Berlin, 1845.
- Ibn Ruste. Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadiah al-Katib al-Jakubi.** Pars VII. Lugduni Batavorum, 1892.
- Ibn Haukal. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal.** Pars II. Lugduni Batavorum, 1873.
- Al-Istakhri. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri.** Pars I. Lugduni Batavorum, 1870.
- Macoudi. Les Prairies d'or.* Т. II. Paris, 1864.

Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig, 1903.

Al-Masudi. Kitāb at-tanbīh wa'l ishrāf auctore al-Masūdī. Pars VIII. Lugduni Batavorum, 1894.

Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger. Paris, 1975.

Minorsky V. The regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. London, 1937.

Moravcsik G. Byzantinoturcica. Sprachreste der türkvölker in den byzantinischen quellen. Leiden, 1983.